ЕТНОГРАФСКИ МАТЕРИАЛИ

ЕТНОГРАФСКИ АСПЕКТИ НА ЗЕМЕДЕЛСКАТА ТРАДИЦИЯ В РОДОПИТЕ

II. ОБИЧАИ И ОБРЕДИ ПРИ ОБРАБОТВАНЕТО НА ЗЕМЯТА[1]

Мария Николчовска

Традиционната земеделска обичайно-обредна система на родопското население, както и на българите от цялата етническа територия, е структурирана от обичаите и обредите, свързани със сеитбата, жътвата, вършитбата, брашното и първия хляб от новата реколта. Традиционният празничен календар отчита етапите на вегетация и зрялост на отглежданите култури и най-вече на житото, като посочва практическите и ирационални начини за опазване, продуциране и придобиване на максимално богат приплод. Слънчевата цикличност определя характера на българския традиционен празнично-обреден календар.

Названието *жито* в българския език е събирателно и се отнася за зърнените култури, от които се приготвя хляб — пшеница, ръж и ечемик. В целите Родопи по традиция се сее *зимно* и *лятно* жито. В нископланинските родопски селища (селата на Благоевградско, Хасковско, Кърджалийско) то се нарича още *зимница* и *летница*. Зимницата е пшеницата с нейните многобройни разновидности: *червенка*, *сарийца*, *маджурка, къзълджа*, *капладжа.* Към летницата спадат ръжта и ечемика. Във високоплананския пояс на Родопите (Смолянско) отглеждат зимна и лятна ръж, зимен и летен ечемик, *арпа*. От смляната сърцевина на лятната ръж там приготвят хубав ръжен хляб. От препечената лятна ръж се добива *ровена кафица*, ръжено кафе. От ечемик и царевица или от ръж и царевица се приготвя ароматен хляб.

Сеитбата на зимното жито по ниските склонове на планината се извършва в периода от Кръстовден (14. 09.) до Димитровден (25. 10.), като най-напред се засява зимната ръж. Тя съвпада по време с беритбата на царевицата и гроздето. В някои високопланински райони на Родопите се сее само *зимно жито*, както тук наричат зимната ръж, тъй като пшеницата не издържа на студения климат[2]. Сеитбата по тези места започва още след Преображение (6. 08.). В Пазарджишко *Голяма* и *Малка Богородица* (15. 08. и 08. 09.) са своеобразен праг в кален-

1 Статията е подготвена въз основа на теренен материал, събран от автора по време на проведената през 80-те години на XX в. от Етнографския институт с музей — БАН комплексна етнографска експедиция в Родопите и предаден в Научния архив на ЕИМ. Архивните единици, които съхраняват тази информация, са: 236-III; 237-III; 238-III; 239-III; 240-III; 241-III. Първата част на изследването е публикувана в кн. 2 на сп. „Българска етнология“ от 2006 г.

2 Селата Мугла, Триград, Петково, Малка Арда, Полковник Серафимово.

дарното време, след който е необходимо да се започне сеитбата. Изразът „започват до орат по Кръстовден“ е типично за Родопите обозначаване на сеитбата *под орало*, каквато е есенната сеитба. В народните представи това е *първата оран* след многократното оране на земята за *угарене* през лятото, когато се посява семето (Николова 1999: 26-28). По традиция есенната сеитба в Родопите трябва да приключи до Димитровден или символично казано: *След Димитровден оралото трябва да бъде на сушина под стряхата на плевнята*. Ако климатичните условия позволяват и след тази дата да се сее, продължават, но с летница, тъй като времето за бране на зимницата до първия сняг е съкратено.

В българската етническа територия Симеоновден (1. 09.) е ознаменуван като начало на есенната сеитба, от него започва *Стопановата нова година*, той е *Симеон орачо* (Михайлова 2002: 210). Независимо от това есенната сеитба е фиксирана в много широки граници в зависимост от фазата на луната и подходящия ден от седмицата, от Голяма и Малка Богородица, Симеоновден и Кръстовден. Кръстовден като най-предпочитан момент за началото на есенната сеитба в Родопите стои най-близко до деня на есенното равноденствие — 22. 09. Посятото в земята жито прави своя преход към нов цикъл от спиралата: живот — смърт — живот в унисон с извършващия се в природата космически кръговрат. То преминава през световете: умира в света на мъртвите, в отвъдното извършва своята метаморфоза и чрез прорастването възкръсва към нов жизнен цикъл (Михайлова 2002: 218, 225).

Съвместният живот на християни и мюсюлмани в Родопите и по-съвършеният християнски календар, отчитащ слънчевите цикли, а не лунните, както при мюсюлманския, обясняват честото внимание на мюсюлманите към християнския календар. Аграрната практика на последните поднася примери на ориентиране на стопанската им дейност спрямо християнския календар[3].

От особена важност за резултатния завършек на работата, на изминалия етап от време е *първият ден*, както и фазата на луната. Най-типична е практиката сеитбата да започне в понеделник или четвъртък при пълна месечина[4]. В някои части на Родопите, Асеновградско, съществува поверие да не се изнася семе между Петковден и Димитровден, тъй като тези дни са опасни и нечисти.

3 Мюсюлманите в Родопите, българи и турци, определят началото на есенната сеитба и на останалите земеделски дейности спрямо отстоянието им от двата основни годишни празника — *Агрелез* и *Касъм*, равен на християнския Димитровден. Според тях началото на есенната сеитба започва два месеца преди Касъм. Наред с това в мюсюлманския календар съществуват още два върхови момента — *Среде зима* и *Среде лято*, когато е най-студено и когато е най-горещо, важни ориентири при отчитане на стопанското време. Мюсюлманите от Родопите знаят, че земята се затопля и могат да сеят пролетниците, щом паднат черупки от великденските яйца, след *Паскеле гюн*. Ръжта узрява от *Алиндень сетня*, след Илинден (Смолянско). В с. Смилян казват: *Гледаме до Петровден да приключим с копача, да са не запетрюва мисиря, не расте го зариеш подир Петровден*. Във Велинградско знаят, че *зажонват Среде лято, кога е Петровден, га не се пали огън*.

4 Сеитбата трябва да започне в понеделник или четвъртък на пълна месечина (Хасковско). В Полковник Серафимово предпочитат за начало на сеитбата вторник като тежък ден, за да е тежко житото. В сряда и петък не се започва работа, защото се смятат за лоши дни, не се сее и когато месечината е на *кратеж*, защото семето се загубва и не пониква. Петък още е лош ден за сеитба, защото е празник за мюсюлманите. Събота е тежък ден и не се сее, защото седмицата е на *свършек*.

Те съответстват на Мръсните, Погани дни между Коледа и Водици или през Тодоровската или Сирната неделя, когато съществува опасност от вредоносното въздействие на нечисти сили върху сеитбата и успешното развитие на посевите (Попов 1994: 114). За да се неутрализира тяхното влияние, семето от първия ден на сеитбата се освещава в църквата на Петковден.

Отделянето на жито за семе се обуславя от особеностите на земеделската практика в различните региони на Родопите. Хубаво зърно за семе се отбира чрез *теглене на клас* или чрез очукване на едрото жито, наричано *първенаж*, от снопите. В много райони на Родопите овършаното жито се мие след хармана и по време на *миялката* се отделя едрото зърно за семе. Отбраното чрез тези различни способи едро зърно за семе на следващата година се засява отделно. Добитото по този начин сортирано жито се използва единствено за семе. Така семето *не се израдява и измята*. Когато се изважда семето, се извършват важни рационални и магически действия, осигуряващи плодородие и предпазване на посевите от плевели и главня. Къщите се почистват, стопаните се измиват и преобличат, в деня на сеитбата сеячът е облечен с бяла риза. Известно време преди сеитбата се спазва сексуално табу, за да се предпази нивата от плевели (Николова 1999: 30). Семето се изважда вечерта преди сеитбата и пренощува под звездите или много рано преди разсъмване в самия ден. Отделя се толкова семе, колкото ще се засее в първия ден и се насипва в чувал, дисаги, цедилка. Най-напред то се разбърква с шепа пепел против главня. Обеззаразяването със син камък и триоренето за отделянето на примесите са операции, появили се късно в земеделската практика. Дървесната пепел като остатъчен продукт от огъня във вярванията на народа е мощно очистително средство. Наред с това тя е позната като средство за подхранване на почвата. В практиката да се разбърква семето с пепел прозира традицията да се използва пепелта от огнището по време на Бъдни вечер от *бъдника* и от останалите *кадени трапези* и *поганската пепел* от Мръсните дни за предпазване и стимулиране на плодовитостта на житото. Като вещ от Рожденствените празници, наситена с енергията на мощния космически преход, раждането на новото слънце, тя е носител на виталност и чистота. Използването на палешника за прекадяване на бъдничевечерската трапеза с обредните хлябове с пластични изображения на харман с купи снопи, на рало с воловете и орача, използването на *ралицата* на ралото за направата на зооморфната фигура на камилата *деве* по време на маскарадните игри през поганите дни, свързват есенната сеитбена традиция с обредите на преход, като наред с това съдействат за опазване, очистване и продуциране на новата реколта (Михайлова 2002: 218).

Друга важна съставка, прибавена в семето през първия сеитбен ден, е стритият на зърна *чаталест клас*, запазен от жътвата, известен в Родопите с названието *майка*, *матица*, *мая* на нивата. Наред с това към семето се оронват и зърна от *житната брада*, *гребенчето*, *колизмичката* — украшения от житен клас, които момите изплитат и пазят при чеиза си. За да се стимулира плодовитостта на семето, към него се прибавят още семена и плодове от други плододайни култури като фасул, нахут, леща, сусам. За да е едро житото, към семето се прибавят още орехи, бадеми, лук, да е червено, чесън да го пази и да братява. В Кърджалийско турското население поставя в семето дори варено яйце, за да е

едро житото и парче желязо, стар ключ, пирон или *петала*, за да е здраво като желязото. Изброените предмети, които се поставят в семето за стимулиране на плодовитостта, представят богатия сбор от народни вярвания в различните части на Родопите за знаковата символика на аграрните продукти и предпочитанията към едни или други от тях в обредността. Тъй като времето на първата сеитба съвпада с времето на гроздобер, е установена забрана да се яде черно грозде поне в първия ден на сеитбата, за да се предпази житото от главня. Забраната да се пипат и гледат предмети с черен цвят е валидна навсякъде: не се обличат черни дрехи (сеячът в този ден е с бяла риза), не се употребяват черни съдове, не се пали огън, за да не изгори реколтата, снопите, не се дава нищо в заем или при каквато и да е друга уговорка на съседите, за да се запази целостта на реколтата. В някои региони на Източните Родопи стопанката, облечена с чисти дрехи и препасана със сребърен колан, отсява житото за семе. В по-старо време насипването му в дисагите ставало през сребърен колан, за да е чисто като среброто новото жито. Почти навсякъде в Родопите се меси малко *колаче* с дупка по средата, през която се пресипва семето в дисагите. В с. Триград при насипване на семето през колачката с дупка всеки член на семейството се изрежда да сложи по една шепа зърно през дупката на колачето, съпроводено с наричането: *Колкото зърна, толко кила*. В селата на Хасковския регион колачето *халка* наподобява змия и се нарича *змиорка*, през него също се пресипва семето. Хлебчето змиорка и прекарването на семето през него наподобява запазената старинна практика да се сипва семето през суха глава на змия, убита през март по Благовещение или между Голяма и Малка Богородица, типична за Старозагорско, Чирпанско, Варненско, Търновско и др. (Николова 1999: 36). В Хасковско, Свиленградско и Ивайловградско на дисагите, в които е насипано семето, се зашива сребърна пара, *шейсетак*, *шийнатко да е житото*, да е от хубав сорт.

Семето за посев се насипва в дисаги, чувал или цедилка, в зависимост от това как ще се пренесе то до нивата. При семето се поставя малкото колаче с дупка, през което е пресипано то, както и питата за орача и колачетата за воловете. Едно от малките колачета, цяло с просфорник отгоре, остава при семето в дисагите до края на сеитбата, като след приключването се оставя при останалото жито в хамбара.

Питата за орача, наричана *суха пита* (Хасковско), *ломник* (Асеновградско), *цалка пита* (Смолянско), се меси в тъмно в първия ден на сеитбата, като се опича в пепелта. Тя е без квас — *прясна пита*. В Хасковско тя се замесва с водата, в която е изпрана кърпата, с която стопанинът е събирал гергьовденска роса по време на *обиданета* на нивите на Гергьовден. Плодоносната роса от Гергьовден чрез питата се вплита в магическата обредна практика по време на първия сеитбен ден, за да се умножи продуциращата сила на изпълнявания ритуал и да се предпази бъдещата реколта от примамване от магьосници.

В Хасковско в първия ден се изпича голяма пита за вкъщи, наричана *Господьова пита*, която е предназначена за членовете на семейството. Сред българите мюсюлмани в деня на първата сеитба се раздават малки хлебчета — *фудулки за садако*, за омилостивяване на сайбията и за предпазване на нивите от градушка и суша.

Обредните питки за първата сеитба у християнското население в Родопите

се просфорясват и прекадяват с тамян, преди да бъдат разчупени, защото *га не е просулено, не е накадено, не е видяно* (Царева ливада, Хасковско).

В Родопите, както и на много други места в Южна България, е характерна практиката да се поставят на рогата на воловете малки колачета с дупка — на всеки рог по едно колаче или само на десния рог едно или две такива хлебчета. В Смолянско те се наричат *марудници*. Колачета на рогата на воловете се поставят и от тракийските и малоазийските българи, населяващи от началото на XX в. територията на Източните Родопи.

Обредните практики за почитането и подчертаването особената роля на впрегатния добитък при сеитбата през първия ден отразява отношението на селянина към неговия добитък, участващ наравно в осигуряване на плодородието. Животните задължително се почистват, сресват и се закичват с китки, вързани с червен конец и чесън. В с. Старцево на излизане от дома стопанката закичва воловете и орача с клонче от дива дюля, от *дуньово*, за да са предпазени по пътя до нивата и на нивата от уроки при среща с *повторак* — човек, засукал повторно. В с. Полковник Серафимово слагат венци от здравец на рогата на воловете и ги карат със сурова букова пръчка до нивата. Така орат цял ден. Вечерта венците остават на нивата. В Ивайловградско на рогата на воловете връзват червен конец от мъжки пояс[5] и обикалят в кръг[6]. Готовият за тръгване впряг с натовареното семе и рало на колата се прекадява с въглени и пепел или със запалено кандило (Дражева 1994: 211). Навсякъде изпращането на сеяча е съпроводено с вербална благословия: *Хайде, Боже, поможи, както са тръгнали, тъй да се върнат*.

На излизане от дома стопанката отваря широко портата и излива вода пред краката на сеяча: *Зъ му личне ода в ногите по ода да му върви* (с. Царева ливада). По високите части на планината сеячът отнася семето на гръб, ако нивата е близко, следван от волския впряг, като ралото е закачено с *ралицата* за *каиша* или *привоя* на хомота, а воището се *сурне* отзад по земята. Ако нивата е далеч, семето се насипва в дисаги и се отнася с кон. В по-ниските части на Родопите ралото се отнася, качено на колата с воловете. Портата остава отворена до завръщането вечерта.

Според традиционните народни представи на родопското население, а и в цяла България, пътят до нивата е изпълнен с опасности. Той е външно, чуждо пространство, отвеждащо от културния свят на селото към неговата граница, пространството на маргиналиите (Михайлова 2002: 219-220)[7]. Най-добре е сеячът да не среща никой по пътя, затова тръгва рано, когато хората спят. Те знаят,

5 Семантиката на пояса в българската традиция, носещ знаците на родовото потекло, от една страна и на смяна на статуса и успешния преход в ново състояние, от друга, предопределя пътя на сеяча в правилната продуцираща посока, към която той поема в обреда (Михайлова 2002: 201; Николова 1999: 31).

6 Известно е, че кръгът е универсален символ, който означава цялостност, съвкупност, едновременност, цикличност (Енциклопедия на традиционните символи 1993: 103).

7 Според В. Николова пътят до нивата съдържа семантиката на раждането и половия акт. Цялата сеитба представя еднократно брачно свождане. Действията при първата бразда представят брачното свождане. Пътят, свързващ дома и нивата, става медиатор между двата свята. Схващането на оранта и сеитбата като брачен акт е изказано в научната литература отдавна (Николова 1999: 240-242).

че в деня на първата сеитба срещите са нежелани и изчакват орачите да излязат по нивите. Особено вредоносна е срещата на сеяча с *паратка* — с човек с празно или жена с празни бакъри; с *повторак*, *повторник* (засукал повторно), за който се вярва, че е с *лоши очи* и може да урочаса хора и добитък; с бездетна, *ялова* жена и т.н. В Родопите се знае кои хора в селото са с лоша среща, с лоши очи. Те от своя старана се стараят да не спират погледа си върху останалите, особено върху малките деца и животните. Ако бъде *прекосан* пътят на сеяча до нивата от такива хора или от други, вярват, че ще стане *куцузлук*: ще се счупи нещо по ралото, *брандука*, *жеглата*, *каиша* или най-лошото — вол да падне в браздата. Практиката да се неурализира въздействието на „лошата среща" върху орача и воловете чрез словесна формула е позната до късно в Родопите.

Като пристигне на нивата, орачът разпряга воловете да починат, сяда и той да чака изгрева на слънцето. Когато слънцето изгрее, той застава прав, обърнат към него и се прекръства, взема питата и я разчупва на две на топчето на брандука, в който са впрегнати воловете и ралото. Кръстосва ръце и захранва воловете с по един залък, изяжда и той един и заорава първата бразда от *заник до изник*, от запад до изток, с думите: *Айде, Бог да е на помощ. Господ напреж, ние отподире*. Така очертава с бразди първата леха. Преди да разхвърли семето в нея, той се нахранва, за да е сита и пълна годината (Царева поляна, Хасковско). В с. Кирково, Момчилградско заедно със сеяча на нивата отиват и членовете на семейството с децата, тъй като се вярва, че на колкото повече хора се раздаде от питката, толкова по-богата ще е реколтата през годината. Тя се разчупва върху опашката на ралото. В с. Мугла, Девинско от питата сеячът раздава на съседите си по нива. Тук традицията повелява на този ден да се раздава *за хаир*. В торбата със семето до голямата пита слагат и малките колачета, *колачкове с дупка*. От тях се дава на воловете, а едно остава в торбата при семето до края на сеитбата, след което то се връща в хамбара при житото, за да се запази берекета. В Асеновградско чупят голяма пита, *ломник*, от която също раздават на съседите по нива и на преминаващите оттам. В с. Малка Арда носят на нивата *цала пита* и раздават от нея, за да се запази цялостта на реколтата.

В земеделските обредни практики в Родопите липсва коленето на петел в първия ден на сеитбата. Само в някои села от Източните Родопи, в които живеят бежанци от Беломорието и Мала Азия, сеячът носи варено или пържено пиле и след като се нахрани, нарежда костите в първата бразда, за да се запази семето от мишки (Михайлова 1996: 65). В някои села преди да е започнала сеитбата семето се пресипва от чувала в *цедилката* или в женска *фута* и част от него се прекарва през дупката на малък колак.

Нивата се очертава на *лехи*, *надасе*, *евлеци*. В някои села по високите части на планината това не се прави, а семето се разхвърля наведнъж, след което се заорава. Есенната сеитба е *под рало*. В Източните Родопи първата шепа семе е за воловете, а още в селото шепа семе се хвърля на кокошките. След това сеячът разхвърля шепа семе в четирите посоки на нивата за птичките, за мравките, за сиромасите, за децата си. Турците в Кърджалийско в този момент наричат семето *за птичките и за зимата* (Михайлова 1996: 44). Семе и хляб не се връщат от нивата. Есенната сеитба продължава, докато се засеят всички ниви, отделени за зимно жито. В Смолянско есенната сеитба завършва с курбани за дъжд и бе-

рекет, за предпазване на посевите от градушка. В с. Широка лъка краят на есенната сеитба се отбелязва с приготвянето на *клин* (вид баница) на *свършица*.

Земеделецът в Родопите, а и не само там, оре и сее през повечето време от годината. От Преображение, Голяма и Малка Богородица и Кръстовден до Димитровден той сее зимно жито. От Варвара до Власовден или от Благовец до Гергьовден и Костадиновден той сее лятно жито (ръж, ечемик, овес). Селянинът оре почти цяла година, но резултатът е оскъден. По повод на това са популярни следните изрази: *Линджуперинът* (земеделецът — б.а.) *много оре, малко събира и всичко от Господа пада* или *Чифчия хаджия не бива*, но пък *Държиш ли се за земята, гладен не оставаш*.

Посятата нива, в която са заложени семето и надеждата за плодородие, е обект на въздействие на реални и магически сили. С помощта на рационални и ирационални средства стопанинът се стреми да продуцира положително въздействие върху растежа на житото и да неутрализира отрицателното влияние на негативните фактори. Още при сеитбата нивата се бележи с определени знаци, *нишани*, показващи нейното особено състояние в процеса на прорастването на зърното. В с. Старцево в посятата нива заравят зъб от дива свиня и забиват вейка от дива дюля или от осика, ясен. В други села от Смолянско забиват на края на нивата пръчката от сурово буково дърво, с която са подкарвали воловете. Семантиката на тези знаци ясно бележи защитената плодовитост на нивата[8]. Широко се прилага използването на яйцето като апотропейна вещ. В нивите се зарива бяло или червено яйце за предпазване на посевите от градушка. В с. Камилски дол на Велики петък се заравя бяло яйце с наричането: *Соль и ода, Боже, лети, запазвай на от градушка*. В с. Хвойна на Велики четвъртък се носи на *зимна нива* първото боядисано яйце и се зарива в единия край, за да я пази от градушка и от *мамене*. Особено силен апотропеен знак е съчетаването на звровеното червено великденско яйце и забития кол в средата на нивата с окачен на него волски череп. Обикалянето, *обидането*, на посятата нива на Гергьовден от стапанина, в много села качен на кон, подобно на самия светец, се осмисля като друга форма на предпазване на плодовитостта от магии. Магическото обиране на гергьовската роса от нивите е равно на отнемане на нейното плодородие. Валежът и влагата на Гергьовден в народните представи се сакрализират: *Гергьовденската капка е жълтица*. В Родопската област в резултат на устойчивостта на традицията и консерватизма на вярата, мамeнето на житната нива се регистрира като жива практика до първата половина на XX век. Мамене на плодородието на нивите се извършва и на Еньовден, когато житото е узряло. Но по-типично за Родопите е гергьовденското мамене, когато магьосниците, *мамници*, *правници*, голи, с бяло платно, обикалят нивите и събират роса. От техните магии класовете полягат, като остават да стърчат само *майките*, *матиците* на нивите. Тях те режат и ги хвърлят в своите ниви, пренасяйки

8 Пръчката е фалически символ, символ на оплодителната сила и плодородието (Енциклопедия на традиционните символи 1993: 172-173). Семантиката на зъба от дива свиня може да се свърже с позициите на това животно в античната митология като атрибут на Деметра. По време на Елевсинските тайнства свинята е принасяна в жертва на богините на плодородието (Енциклопедия на традиционните символи 1993: 30-37). По време на ритуална оран в чест на Деметра жреците смесвали месото на принесените в жертва в чест на богинята прасета с житни семена и ги посявали в браздите (Покровская 1983: 71 и цит. лит.).

по този начин там берекет. Примамената нива остава рядка, с празен клас, от нея се добива само слама (Арнаудов 1924; Колева 1981; Николова 1999: 65-72; Михайлова 2002: 32).

Противодействие на това зловредно за реколтата магическо действие е обикалянето на нивите на Гергьовден от стопаните преди изгрев слънце и с великденско яйце в ръка. Едновременно с това се мери дължината на житния клас с пръчка, като се определя с колко е пораснал той през нощта срещу Гергьовден или се гледа до къде стига класът до краката и корема на коня, върху който язди стопанина. С кърпа се обира гергьовденска роса от нивата, за да се замеси с нея сухата пита на сеяча за първия ден на сеитбата, с което символично се предава влагата и плодовитостта на нивата за следващата година.

В повечето села на Родопите до Гергьовден не се влиза в пшеничената нива. След гергьовденското *обидане*, тя може да се плеви (Пазарджишко, с. Равногор). В Хасковско обаче такава забрана не съществува и нивата се плеви. *Требенето на тряви* става в *Затурната неделя*, която е от Великден до Гергьовден, когато се плевят *паламидата* и другите *луди тряви*. На Гергьовден, когато се пекат агнетата в пещите, до тавата с печеното се хвърля по един корен паламида, като се извършва символично требене на паламидата, съпроводено с думите: *Да гори и веке да не излиза друга година* (с. Царева поляна).

В Родопската аграрна практика плевенето на нивите е работа на жените: *По нивата не мине ли женска пола, тя не расте*. В народните митологични представи жената се отъждествява с раждащата земя и се възприема като носителка на безсмъртния кръговрат. Жената, символизираща земята, е длъжна да зачене, за да може земята да дава плод (Покровская 1983: 58-59).

Жътвата в Родопите е ориентирана спрямо Еньовден (24. VI.) и лятното слънцестоене, когато пшеницата достигне своята най-висока зрялост. Началото на жътвата често се отлага още с няколко дни и повсеместно в Родопите се сочи Петровден за начало на същинската жътва на пшеницата. Обредното зажънване се извършва на Еньовден в противовес на магическото отнемане на житното зърно през нощта срещу праздника (Николова 1999: 65-73). В Пазарджишко жътвата на пшеницата трае от *Яньовден* и Петровден до Илинден. В с. Малка Арда жънат нивите по ниските места от Петровден, а житото от по-високите места, което узрява по-късно, прибират през август. За началото на жътвата там се ориентират и по един интересен феномен: щом дойдат *блестункитe*, светулките в Родопите, това е знак, че в равнината, в *овата* вече жънат. В Широка лъка жътвата започва на Еньовден, когато става *презимането* на житото. За българите мюсюлмани в Родопите жътвата започва по *Среде лято*, 40-50 дни след Адрелез, когато са трите най-горещи дни в годината.

Жътвата трябва да се започне в лек ден, понеделник. Четвъртък се смята за опасен ден и тогава не се препоръчва жънене, тъй като може да завали градушка (Кърджалийско). Жътвата започва на стара месечина. Стават рано, вярват в добрата и лошата среща на този ден. В първия ден на жътвата в Кърджалийско приготвят голям пшеничен хляб и го раздават за плодородие. Пръв заженва жътвар или жътварка с *лек поляз*. Той откъсва един клас и го хвърля напред в нивата, с думите: *Дай, Боже, ай тъй да бяга нивата, да хвръкнем, да не замръкнем*. Останалите жетвари забиват отзад на гърба си по един клас или стебла

от жито, за да не ги боли кръста. Прекръстват се и започват жътвата. Навсякъде се изпълнява обредът с първия сноп, *побиване на първия сноп*. Той стои прав през целия ден като израз на идеята, че колкото е висок първият сноп, толкова ще бъде висок купът от полученото след жътвата и вършитбата жито. Словесният израз на тази идея е: *Толькъв купень жито дърмонено*. В Средните Родопи първият сноп се оставя развързан, за да не се завързват ръцете на жетварите. Връзва се вторият сноп. Според сведения от Източните Родопи първият сноп се побива, за да има берекет на нивата, вторият сноп се побива пред стопанина, който дава пара на жътваря, а третият сноп най-пъргавата мома побива на *копелето*, главеника си или на случаен пътник край нивата. При всеки от случаите на жетваря се дава пара. Практиката с първите снопове се прилага, когато нивата се жъне от наемни работници, когато се ползва трудът на *два чекъма момичета* (Михайлова 1996: 25-98).

По време на жътвата се спазват редица условия и забрани, с които се цели нейният успешен край: не се мести веднъж поставеното на земята въже, за да не се разболеят жътварите; не се разменят сърповете и паламарките, които се оставят единствено на земята; не се сяда преди чекъмът да е завършен; не се минава пред чекъма, за да не се порежат и пр. Когато някой от жетварите изостане и чекъмът се извие като дъга, се казва, че той е направил *корем*, *коза* или *опашка*. Този жетвар е подложен на присмех от останалите. В такъв случай казват, че му се е *развил пъпът*, че тлъстата опашка прилича на питата, която дават на бабата-акушерка, когато се роди дете. Тук ясно проличава отъждествяването на зрялата нива с бременната жена, а жътвата с раждането на зърното-дете (Николова 1999: 119-250). Сред тракийските българи, живеещи в Източните Родопи, има обичай по време на жътвата, шегувайки се, *да заграждат на юнак* изосталата от другите жетварка, като ѝ напомнят да повика годеника си, за да я *отгради*. Като намерят двоен клас, вярват, че това е *майката на нивата*, *матицата*, *берекета* и се закичват с него, а вечерта го поставят на хамбара и там стои до сеитбата, когато го стриват в семето. Ако го намери мома, тя го закичва на чеиза си за плодородие. Ако сред жетварките има бременна жена, вечерта при напускане на нивата оставят последния сноп развързан, за да роди лесно. Навсякъде в Родопите вечер при напускане на нивата жътварите оставят отворено въже с кръстосана върху него ръкойка, да пази нивата и да показва, че работата продължава на следващия ден.

В Източните Родопи битува традицията да се кани *главеницата* на *главениковата* нива на *меже* или главеницата да жъне на *бабина нива*. Вечерта се събират в дома на главеника, където бабата дарява годеницата с китка със златна пара. На следващата година отново се вика меже на главениковата нива. Това продължава до женитбата на главениците (с. Тънково, Хасковско). В с. Вълче поле в първия ден на жътвата всички главеници в селото се канят да жънат на бабината нива. Още преди началото на жътвата главеницата получава покана от бабата, заедно с подарък — кърпа и обувки (с обувките да отиде на нивата на бабата, а с кърпата да бърше потта по време на жътвата). Сутринта момъкът я отвежда на нивата. Тя е облечена с главенишката си премяна и закичена с всички накити, дадени с *нишана* при оглавяването. Цял ден момата жъне с това облекло, без да свали нещо от него, за да не се загуби плодородието на нивата.

Вечерта бабата отнася в дома ѝ дарове — китка с алтънче и обувки. В по-ново време главеницата се кани на вечеря в дома на бабата. В с. Камилски дол главеницата се кани на бабина нива в лек ден, понеделник, да ги *здравова*, да целува ръце на бабата и на всички от рода. Вечерта тя получава китка с *ермелик* и пари за свършената работа. Участието на главеницата в първия ден на жътвата на главениковата нива е своеобразен акт на обредно приобщаване на бъдещата невеста към рода и имотите на мъжа, при което прозира стремежът в условията на тежък плодоносен труд да се подложи на изпитание бъдещият нов член на семейството, за да се откроят качествата на годеницата. Главно обредно лице за това приобщаване е свекървата — бабата. Плодоносната нива в първия жътвен ден е средата, където става приобщаването с идеята, както е плодоносна нивата, такава да е и бъдещата невеста.

Пак в този район (Хасковско, Ивайловградско, Крумовградско) съществува обредната практика да канят булката в първата година след сватбата да жъне един ден на нивата на *калтатата*, докато не ѝ е дадена прошка да съблече венчалните дрехи. Там на житната нива калтатата дава прошка на булката да съблече сватбената дреха. Тя получава устна покана от калтата и заедно с мъжа си или с етърва си отива на нивата на кумовете. Облечена е със сватбения *кюрк*, подплатен с кожа. Като пристигнат на нивата, кумицата може веднага да получи прошка от кума, а може да зажъне и след известно време да бъде опростена или това да стане до края на деня, като тя трябва да жъне с кюрка — всичко зависи от волята на калтатата. Когато реши да ѝ даде прошка, той казва: *Кумице, вземи прошка и си свали кюркя*. Кумицата *полюбва* ръката на калтатата и калманата, сваля сватбената дреха и накитите, като се забражда с характерния за омъжената жена от този край *тестемел*. Вечерта кумицата и кумецът биват отведени в дома на калтатата, където ги гощават богато и им дават *платката* за деня — китка с алтънче за кумицата и пари за кумеца или етървата. Този обред носи още и названието *заождане на кумицата на нивата*. Кумицата жъне на нивата на калтатата още няколко недели (даването на прошка става в неделя).

Жътвата е преход към новото състояние на житото, акт на символично раждане на зърното. В унисон с този преход става и смяната на статуса на невестата. От нея се очаква потомство, а плодовитостта на булката е продуцирана от плодородието на житната нива, откъдето тя поема пътя на своето ново състояние.

Накрая на всяка нива и при завършване на жътвата оставят три класа или една ръкойка, заплитат ги на плитка, връзват ги с червен конец и чесън и ги навеждат към земята, като ги притискат с камък. Това е *плитката на нивата, заплитък, нивник, доженък, хакъ на нивата* или още *брада, брадъ*. В Източните Родопи при заплитането на плитката се изрича следното: *Както се плете плитката, тъй да се сплита житото*. Тя остава на нивата неожъната. След като се изплете, жетварите остават да постоят около нея. В Пазарджишко около заплетената с червен конец, чесън и паричка плитка жетварите нареждат сърповете си в кръг, след като са ги измили над нея заедно с ръцете си. Това се прави с радост от свършената жътва. В Смолянско след привършване на жътвата се прави *заплитък*, с който *даряват сърпа*. Увиват сърпа със заплетените класове и ги отскубват, като правят кратка почивка в чест на даряването на сърпа преди

да потеглят към къщи. Така накичен, сърпът се поставя на обичайното му място на гредата и стои там до следваща жътва. По други села в този район освен обвиването на сърпа с няколко класа, оставят малко *нерезана нива*, която сплитат на плитка и привеждат към земята. Според народните вярвания в плитката е съсредоточена цялата плодовитост на нивата. Тя не се реже, а се оставя на нивата след жътвата в израз на идеята за непрекъснатото плодородие и вечния кръговрат на житното зърно през световете.

От едрите класове на хубав сорт пшеница момите и жените плетат житни *гребенчета*, *колизмички*, *бради* (Стаменова 1974: 76-83). Това е любимо занимание на момите-гурбетчийки по жътва. В Източните Родопи главениците изплитат много такива гребенчета от клас, украсени с цветни конци и пайети, нанизват ги на пръчка от плодно дърво и в деня на сватбата ги нареждат на чеиза си. Когато *сватките* дойдат да вземат чеиза на булката, те разграбват гребенчетата и ги завързват на ресните на тестемелите си и заедно с чеиза ги отнасят в дома на младоженеца, пеейки: *Както се отделя жито от слама, тъй се отделя щерка от мама...*. В тези думи е ясно отразена идеята за тъждество между жътвата и сватбата.

Подредените на *кръстци*, *токурджуми* снопи или на *купени*, *купен*, остават на нивата до началото на *хармана*. За запазване от уроки най-отгоре купните се покриват с *бял трън*.

При свършване на жътвата навсякъде в Родопите се коли петел. Изразът *зъ колим петеля* означава свършване на жътвата.

Последният сноп в края на жътвата също е обект на специални обредни действия. Той е по-голям от останалите снопи. Някъде в него поставят камък, за да е тежко житото, другаде тояга, по-дълга от стеблата, за да расте високо житото през следващата година, а най-често в него поставят ръкойка с класовете надолу, та нивите да имат много клас. Последният сноп се изправя на нивата и всички жътвари сядат около него да починат, за да остане умората от жътвата на нивата. Жътварите хвърлят сърповете си през рамо и гадаят за здраве и плодородие. На много места жътвата завършва с песни и хора.

Вършитбата в Родопите има своите специфични особености. На много места правенето на хармани става чрез свикване на *меже*. Във високите части на планината *на всяка търла има харман*, където се извършва очукването на зърното от снопите, без да се вършее с добитък (с. Старцево). Получената след очукването слама се нарича *тръсена* слама или *тръсенина*. Тя се употребява за покриването на къщи и плевни. Практикува се и овършаването на очуканата слама с добитък на *вършило без стожер*. В по-равнинните части на Родопите харманите се намират около селото или събрани по няколко в близките ниви. И там се практикува очукване на житото с *копан* за пране или тояга, за да се отдели от него за семе. Първото чукане на житото се нарича *здравоване на стопанина със житото*. Чукайки, той нарича: *Здраво, здраво, догодина по-здраво*. Първото очукано зърно се отвява, пресява, смила се на воденицата и от него се омесва питка. Тя се раздава на съседите.

Основна грижа на стопанина по време на вършитба е да опази зърното от дъжд и примамване. Много стопани обещават курбани, ако успеят да приберат зърното сухо от хармана в хамбара. Като предпазна мярка от намокряне на жи-

тото е забраната да се носи вода близо до харманa или да се пие вода в него (с. Сърница).

Харманите в Родопите биват: *вършила без стожер*, *вършило със стожер* и харман с вършитба с *диканя*. При първите два вида вършитбата се извършва с коне, катъри, мулета, гонени от човек в хармана или завързани с въжета за стожера, около който се навиват и развиват. При хармана с диканя се употребява волски впряг, влачещ диканята върху *насадените* снопи. Овършаното зърно се смита в средата на хармана. Нарича се *врах* и се вярва, че тогава има опасност зърното да бъде примамено от магьосници и мамници. Забиването на метлата, греблото и вилата във враха се прави за предпазване на зърното от примамване (Гоцеделчевско).

Зърното се отвява на вятъра, след което се отсява с *дърмон*, сито с кожено дъно и по-ситно решето. В някои села отсятото жито се мие, правят *миялка*, суши се на чулове и се насипва в хамбарите. При насипването на дъното на хамбара се поставя шепа старо жито, за да се запази плодовитостта на нивата и занапред. Непосредствено след приключване на вършитбата от новото зърно се смила брашно, от което за пръв път се меси пита на Богородица. На Богородица, покровителка на жените и плодородието, е прието да се поднася първият плод от новата реколта и празниците Успение Богородично и Рождество Богородично (*Голяма и Малка Богородица*) са свързани съответно с жертвоприношението на първите плодове — хляб, грозде, диня и т.н. и с началото на есенната сеитба, със земеделската обредност.

Още щом се изпече питата, стопанинът я отнася на нивата и обикаля с нея в ръце. Като се върне в селото, питата се разпределя на *наченки* и с грозде и вино се раздава на съседите. В Хасковско се раздава хляб и вино. В Чепеларско на Летен Св. Атанас (5. VII.) за пръв път се меси пита от новото брашно, пекат се малки хлебчета, *петурчици*, с две просфорки отгоре, които се раздават из селото. Смятат, че на този ден времето се обръща към зима. В с. Триград, Девинско за пръв път от новото жито се пекат малки хлебчета, *фудулчици*, които се раздават за здравето на воловете и конете и за плодородие. В Пазарджишко, когато приключи вършитбата, във всяка къща се коли петел, точи се баница и се меси пита. Това е т. нар. *довършильник* на прибиране на реколтата.

На Богородица на много места в Родопите се коли обречения курбан на нивата, дала най-добра реколта. Това е специфична особеност на земеделската традиция в Родопите. Обикновено заможните стопани обричат курбан на най-плодородната нива и изпълняват оброка най-често на Успение Богородично. Тези стопани използват труда на *гюнлюкчии* или прибират реколтата на *меже* от най-голямата торена нива. Колят овце или теле на нивата, там варят курбана и го изяждат с всички жътвари (с. Хвойна).

Свикването на меже за земеделската работа е типично за родопската традиция и се прилага при жътва и сенокос, при правене на хармани, при *прашене* и *вазриване* на царевица, при садене на тютюн. Това е форма на взаимопомощ, при която трудът не се връща за разлика от работата на *отменка*, когато трудът се връща. Когато стопанинът свика *жетварско меже*, той е длъжен да заколи курбан след свършване на работата.

Краят на усилната земеделска работа в Родопите се отбелязва с характерни

обичаи, които съдържат идеята за удовлетворение от положения труд и почит към Божето благоволение за постигнатото, с пожелание за по-добра реколта през следваща година. Празниците, посветени на приключилия земеделски сезон, протичат под формата на общи трапези с раздаване на обредната храна или като карнавални игри. Всички те са ориентирани към големия есенен празник Димитровден или Касъм.

В с. Гарваново, Хасковско празникът се нарича *Господюва черква*. След като се обере гроздето и се налее новото вино, хората се събират на обща трапеза, на която си разменят хлябове от новото брашно, грозде и се черпят с ново вино. В с. Сърница в дните около Касъм селяните се събират на общи трапези с плодовете от прибраната реколта. Жените замазват дупките на мишките, за да не напакостят в хамбарите.

В с. Драгиново се изпълнява карнавалът *Старци*. Мъже, маскирани с кожи и със звънци на кръста обикалят селото, возейки се на двуколки. Сред маскираните е брачната двойка на *бабата* и *дядото* с малко *дете* — увито в парцали коте. Те благославят из селото труда на стопаните и получават дарове от реколтата — хляб, зърно, плодове. Маскарадни игри на есен се провеждат и в Източните Родопи, където се наричат *Джамала*, а участниците *джамалари*. В с. Девисилово Джамала правят, когато приберат реколтата от царевицата и фасула. В игрите участват ергени и мъже, преобразени в обредните роли *кадъна* и *арапе*, с маски и високи гугли от козя кожа, със звънци на кръста и тояги в ръцете, с тях вървят *амбарджиите*, които носят събраните дарове и *кеменджиите*, музикантите. Шествието обикаля селото нощем и изпълнява различни игри по желание на стопаните — игра на сватба, борба, бой за кадъната. Получават накрая подаръци — жито, царевица, които след това продават и с парите си устройват курбани.

В с. Царева поляна след Архангеловата задушница, *Одуше* (8. XI.), се провежда *Боллук панаир*, с който се ознаменува краят на трудовата година. Тук казват, че с Буллук панаир свършва годината. Празникът се провежда по махали, като на едно място се събират по 16 къщи. Със средствата на селяните от една махала се закупуват 2–3 овце. От месото варят *яхния — дробене с вода*. След като се свари, яхнията се дели по равно на броя на участниците, на 16 части. На определеното място в махалата всеки отива със синия, паница, хляб, вино и ракия, носят и грозде. След като си раздадат взаимно от храната и продуктите и получат от яхнията, всички отнасят трапезите в домовете си и се гощават с близките си.

С тези карнавални празници и общите трапези годишният кръг, в който се вписват всички земеделски дейности от сеитбата, жътвата и вършитбата до прибирането на останалите реколти от нивите и гроздето с наливането на виното, се затваря, за да се повтори с цялата си пълнота всичко останало през следваща година.

Литература

Арнаудов, М. 1924: Бродници-житомамници. — В: Арнаудов, М. Студии върху българските обреди и легенди. Т. 1, 2. София.

Енциклопедия на традиционните символи 1993: Енциклопедия на традиционните символи. София.

Колева, Т. 1981: Гергьовден у южните славяни. София.

Михайлова, М. 1996: Етнографски проучвания на Източните Родопи. Кърджали.

Михайлова, Г. 2002: Маскирани ли са маскираните персонажи в българската народна традиция? София.

Николова, В. 1999: Плитка на нивата. София.

Покровская, Л. 1983: Земедельческая обрядность. — В: Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. Москва.

Попов, Р. 1994: Календарни празници и обичаи. — В: Родопи. София.

Стаменова, Ж. 1974: Жътварския обичай „Брада“. — Векове, № 1, 76-83.